

МАТЫЎ «НЯБЕСНАЙ СЯМ'І» Ў БЕЛАРУСКІМ ФАЛЬКЛОРЫ

У сувязі з актывізацыяй даследаванняў, звязаных з узнаўленнем цэласнай традыцыйнай карціны свету старажытных славян, праблема вызначэння спецыфікі іх міфапаэтычных уяўленняў пра пэўныя фрагменты светабудовы выходзіць на першы план. У сістэме народных уяўленняў пра свет, як вядома, важнае месца займаюць нябесныя свяцілы, у першую чаргу месяц, сонца, зоркі. Гэтыя сакралізаваныя і моцна семіятызаваныя аб'екты нярэдка асэнсоўваюцца не адасоблена, а ў кантэксце разнастайных узаемных дачыненняў. На тое, што міфалагічная свядомасць устанаўлівае цесную сувязь паміж сонцам, месяцам і зорамі, указвае пашыранасць матыву «нябеснай сям'і».

Перш за ўсё трэба адзначыць, што месяц, сонца і зоркі – начныя нябесныя свяцілы, элементы астранамічнага коду традыцыйнай беларускай мадэлі свету, з якімі звязана мноства разнастайных павер'яў і прыкмет. Яны з'яўляюцца, па сутнасці, рэшткамі некалі, відаць, вельмі развітага культу гэтых нябесных аб'ектаў. Лічыцца, што ўшанаванне месяца значна больш старажытнае, чым ушанаванне сонца, і адносіцца, у прыватнасці, да часоў так званага «індаеўрапейскага адзінства», пра што сведчыць агульная для ўсіх індаеўрапейскіх моў назва месяца. Паводле архаічных касмалагічных уяўленняў, Месяц – гэта «цар» верхняга яруса светабудовы (у беларускай замовні чытаем: *«Госпадзі, як пачынаўся свет, было на свеце тры царыкі: першы царык – зялёны дуб у полі, другі царык – белы камень на моры, трэці царык – шырокі Месяц на небе»*). Тут яўна задаецца траістая структура касмічнай вертыкалі, верхняя частка якой маркіруецца Месяцам. У іншай замове гэтыя «тры царыкі» названы «трыма братамі» [1, 319].

Як начное свяціла месяц супрацьпастаўлены сонцу як дзённаму свяцілу: *«Як Бог сатварыў свет, та вялеў сонейку свяціць на добрых і на ліхих. Сонейко не хацело свяціць на ліхих і пачало жаліцца Богу, што яму вельмі цяжка заўжды свяціць. Тагды Бог пакараў сонейко й вялеў яму свяціць толькі ўдзень, а ўночы, як гуляюць ліхія, не свяціць, а атдыхаць»* [4, 47]. Гэты канфлікт меў яўнае касмаганічнае значэнне, паколькі адзначаў пачатак дэструкцыі касмічнага – сакральнага ва ўсіх яго частках – светаладу, уваходжання хаосу ў структуры космасу. Так з'яўляюцца проціпастаўленні добрага і ліхога, святла і цемры, дня і ночы, сакральнага і прафанныга. Але, паводле народных уяўленняў, недзе далёка на зямлі застаецца хаваны Богам куточак былога выраю (*«Гэта ў нас сонейко ходзіць кругом зямлі: та ўсходзіць, та заходзіць, а ноч атдыхае, а ў Ерусаліме яно заўжды свеціць, бо там жыў сам Хрыстос, Божы сын»* [4, 47]), і толькі там Сонца па-ранейшаму свеціць заўсёды, ніколі не хаваючыся «пад зямлю». Гэтыя павер'і непасрэдна карэлююць з вельмі архаічным пластом уяўленняў многіх індаеўрапейскіх народаў пра далёкую паўночную прарадзіму, дзе працягваецца даўні «залаты век», калі царавалі справядлівасць, праўда, дабро. Гэты вырай, як лічаць

палешукі, і цяпер паказваецца людзям у выглядзе цёмных латак на сонцы, праз якія ён нібыта прасвечваецца, як напамінак пра колішняе шчаслівае жыццё [3, 549]. Блізкасць Сонца да выраю адмыслова падкрэсліваецца: Рай угары, там, кала яснага сонейка, дзесь на паўдні, куды й птушкі ляцяць у вырай... Гэтая акалічнасць абумоўлівае ўстойліва высокі семіятычны статус Сонца і яго аднесенасць да крайняга станоўчага полюса аксіялагічнай шкалы. Адсюль і ўяўленні пра Сонца як крыніцу ўсякага добра і ласкі: «*Сонейка ніколі не злуе, яно заўжды ласкава пазірае да хукае на ўсіх, як матка на сваіх дзетак*» [4, 47]. Па-за межамі гэтага выраю, па беларускіх уяўленнях, сонца ўзыходзіць з-за краю зямлі ранкам, коціцца па небе на захад і ўначы адпачывае ў сваіх палацах за морам, з адваротнага боку зямлі [4, 478]. Паводле палескіх уяўленняў, Сонца – вялізнае касмічнае вогнішча («*Сонейка – гэта той агонь, што грэе небо, каб там было цёпла*» [4, 47]. Пры гэтым яно выступае найвышэйшым увасабленнем касмічнага агню («*Няма на свеце сільней агню за сонечны агонь, а ў нашым агню, то падчас і сухое палена не гарыць*») [3, 550].

У пазнейшай інтэрпрэтацыі сонца мае круглую форму таму, што Бог паставіў перад ім з боку Зямлі вялікае круглае павелічальнае шкло. З бачнай формай сонца звязана традыцыйнае параўнанне яго з «вялікім калясом», якое коціцца па небе, як, напрыклад, у загадках: «*Котилась тарелочка по крутой горе, забавляла она деток на нашем дворе. Пришла баба, сама чёрная, чёрный жупан, заховала тарелочку в осенний туман (Солнце и ночь)*» [*1, ПА, в. Андропова Кобрынскага раёна].

Немалаважную ролю ў беларускіх народных вераваннях і ўяўленнях займаюць зоркі. Паводле беларускай легенды, нараджэнне зорак адбываецца наступным чынам: Бог, калі месяц састарыцца, нібыта крышыць яго на зоры [3, 195, 317]. У народнахрысціянскім светапоглядзе паходжанне зорак звязвалася з легендай пра Хрыста, які ў дзіцячым узросце спускаўся на зямлю, каб пагуляць са злепленымі з гразі шарамі. Бацька Бог прымусіў Сына кідаць шары высока над зямлёй, пасля чаго самы вялікі з іх ператварыўся ў сонца, а астатнія – ў зоры. Паводле іншых версій, зоркі ўзніклі ў выніку спаборніцтва Бога з чортам, якія кідалі на неба каменне, ці ўтварыліся са слёз Хрыста, які плакаў над светам [2, 291].

Што да мадэлюючых функцый месяца, сонца і зорак, то яны найперш выяўляюцца ў матыве «нябеснай сям'і», дзе яны бацька – Месяц, маці – Сонца, а зоркі – іх дзеткі. У ідэальным выпадку Месяц і Сонца рэпрэзентуюць ідэальную шлюбную пару, дзе першы адыгрывае ролю жаніха/мужа, а другое – нявесты/жонкі. Гэтая тэма чырвонай ніткай праходзіць праз беларускія фальклорныя тэксты, а рытуальна разыгрываецца найперш у вясельнай абраднасці, дзе жаніх рэгулярна сімвалічна ўяўляецца Месяцам, а нявеста – Сонцам. Гэтыя ж адносіны шырока адлюстроўваюцца ў вясельных песнях, напрыклад:

*Над варотамі месяца
Усю ночку ясна свеціць,
Усю ночку ясна свеціць,*

*Маладзенькі дзяцінка,
Маладзенькі дзяцінка
Па двары да пахаджае... [1, 318].*

Між тым нявеста можа асацыявацца як з Сонцам, так і з Месяцам:

*Маладзенькі малойчык,
Што ў цябе на куцце ззяе?
Ці не месяц узышоў?
– Дзевачкі, мае сястрыцы,
Ды ў мяне на куцце ззяе,
Ды ў мяне на куцце ззяе
Дзевачка маладая.
У яе на галоўцы
Кветачка залатая,
Кветачка залатая,
Ды як сонейка іграе...» [1, 318].*

У шэрагу вясельных тэкстаў у ролі ідэальнай нявесты/жонкі выступае дачка Сонца, напрыклад: «Соўнейка маё яснае, // Начной парой не ўзыйдзе. // Дзеваччына мамачка // З таго свету не прыйдзе», дзе паралелізмам задаюцца дзве пары супастаўленняў: ноч – той свет; нявеста – дачка Сонца [1, 318]. Цікава, што пры сімвалізацыі ўдзельнікаў вясельнага абраду могуць адрознівацца разнастайныя фазы месяца:

*Наехала сватоўеўкаў –
Усе яны харошыя.
Усе яны харошыя,
Усе яны маладыя.
Соўнейка – маладая,
Маладзічок – маладзенькі,
Маладзічок – маладзенькі,
Месячык – маршалачак,
Зорачкі – бальшаначкі,
Салаўята – пакоснічкі...» [1, 318].*

З жаніхом, як бачым, асацыюецца менавіта малады Месяц.

Гэтаксама матыў «нябеснай сям'і» добра прадстаўлены і ў мностве варыянтаў калядных песень:

*Стаіць святліца нова зрублена.
У той святліцы чатыры акенцы:
У першым акенцы – да яснае сонца,
У другім акенцы – да ясны месяц,
У трэцім акенцы – да дробны звёзды,
У чацвёртым акенцы – да цёмна хмара.
Яснае сонца – то жонка яго,
Ясны месяц – то сам гаспадар,
Што дробныя звёзды – то дзеткі яго,
Што цёмная хмара – жыта яго...*

Аднак і ў калядных, і ў валачобных песнях, як слушна адзначае С. Санько, вельмі шырока прадстаўлена тэма часовага разбурэння гэтага ідэальнага сямейнага парадку ў выніку гневу нейкага бога, які звязаны з урадлівасцю і плоднасцю. Рэканструктыўна – гэта або сам Бог Навальніцы (Пярун), або персанаж, з ім непасрэдна звязаны. Гэты гнеў быў, відаць, не беспадстаўны. Рэканструкцыя сюжэта «нябеснага вяселля» паказвае, што вінаватым у гэтым быў менавіта Месяц, які здрадзіў Сонцу, заляцаўшыся ў зарніцу – зорку Венеру ў яе ранішняй або вечаровай бачнасці. Яна свеціць вельмі ярка і ў гэтым, безумоўна, канкурыруе ў «прыгажосці» з сонцам, якое або ўжо заходзіць, або яшчэ не ўзышло. Астранамічна гэта адпавядае таму, што перыядычна адбываюцца збліжэнні Венеры і Месяца пры іх руху па нябеснай сферы. Магчыма, менавіта такая сітуацыя адлюстравана ў зачынах некаторых калядных песень: «*Ходзіць, паходзіць месяц на небу, // Кліча ж, пакліча зару з сабою: // – Хадзем жа, зара, дзе ж госпад жыве...*». Часовае парушэнне Месяцам усталяванага сямейнага ладу, як лічыць С. Санько, адлюстравана ў варыянтах калядных песень, дзе месца Сонца заступае зара:

*Стаіць цярём вышы ўсіх харом.
А ў тым цераме да чатыры углы,
Чатыры углы да чатыры акны...
У адным акне – ясён месіц,
У другім акне – ясна заря,
А ў трэцім акне – дробныя зvezды,
А ў чацьвёртым акне – цёмная ночка.
Ясён месіц – Віцютка-пан,
Ясна заря – яго жана,
Дробныя звёзды – яго дзеткі,
Цёмная – ўся яго сім'я.*

Тэма шлюбнай нявернасці ўскосна задаецца, як заўважае аўтар, і зачынам наступнай песні:

*Ні разам усходзя месяц із зарюю.
Ні на праўдзя жые мой мілай са мною.
Ні на праўдзя жые – праўды не гавора
Змяркая – выходзя, світая – прыходзя [1, 318].*

У беларускіх шчадроўках зоркі – дзеткі Месяца і Сонца:

*Стояла ёлка, тонка, высока,
Шчодры вэчор, тонка, высока.
А на туй ёлцы, тры окэнцы,
Шчодры вэчор, тры окэнцы.
Пэршэ окэнцэ – гэто сонцэ,
Шчодры вэчор, гэто сонцэ.
Другі окэнцэ – гэто місяц,
Шчодры вэчор – гэто місяц.
Трэце окэнцэ – гэто зоркы,
Шчодры вэчор – гэто зоркы.
Тое, шчо сонцэ – гэто матка,*

*Шчодры вэчор, сонцэ – матка.
Тое, шчо місяц, гэто – батько,
Шчодры вэчор, місяц – батько.
Тое, шчо зоркы –то іхны дйткы,
Шчодры вэчор, то іхны дйткы [9, в. Гарбаха
Іванаўскага раёна];*

*Ой сярод двора стоіць обора,
А ў тый оборы тры окэнэчкі.
У пэршым окэнцы ясны місячык,
У другым окэнцы ясна сонэчко,
У трэцім окэнцы ясны зорочкі.
Шчо місячык, то господарчык,
Шчо сонэчко, то господынька,
Шчо зорочкі, то іх дэткі.
Ой пазволь, Божэ, вэсны дождаты,
Дай пойдэмо поля гораты,
Дай згорэмо гору і долину,
Дай посіему жыто, пшэныцю,
Овсяну кашыцю [*2, ФЭАБ, в. Лядавічы Іванаўскага
раёна].*

У калядках з рэлігійнымі матывамі, дзе прадстаўлены архаічны вобраз космасу-храма трэцім членам традыцыйнай трыяды Сонца – Месяц – зоркі могуць быць не зоркі, а анёлы, і тады ідэя «сямейнасці» губляе сваё значэнне, напрыклад:

*Збудовалі цэркаў на чотыры брамы
З чотырма окнамі
Рай розвіў, Рай розвіўса,
Господ звеселіўса,
Сын Божы народзіўса!
А ў першэ окенцэ
Свеціць ясна сонцэ,
А ў друге окенцэ
Свеціць ясны месяц.
А ў трэце окенцэ
Ангелы ўлецелі,
Ангелы ўлецелі
За прыстолы селі, песеньку запелі [*2, ФЭАБ;
в. Цераблічы Столінскага раёна].*

Адзначым, што семантыка названых вызначальных элементаў астранамічнага коду шматаспектная і ў сваёй аснове надзвычай архаічная. У залежнасці ад кантэксту згаданыя вышэй вобразы выяўляюць амбівалентныя значэнні, суадносяцца з сістэмай устойлівых касмічных, прыродных і метафізічных апазіцый. Адною з праяў цеснай сувязі разгледжаных вобразаў з’яўляецца іх узаемазвязаная функцыянальнасць у матыве «нябеснай сям’і», дзе звычайна Месяц увасабляе мужчынскі пачатак, Сонца – жаночы, а зоркі –

іх дзеці. Гэтая трыяда сімвалічна ўвасабляе квінтэсенцыю самога жыцця. Падкрэслім, што дадзены матыў звычайна абыгрываецца ў фальклорных тэкстах з пазітыўнай семантыкай асабліва ў абрадавых песнях, мэтай якіх з’яўляецца заклінанне дабрабыту, плоднасці, ураджаю.

ЗАЎВАГІ

1*. У артыкуле выкарыстаны матэрыялы ПА – Палескага архіва Інстытута славяназнаўства РАН.

2*. У артыкуле выкарыстаны матэрыялы ФЭАБ – фальклорна-этнаграфічнага архіва фальклорна-краязнаўчай лабараторыі БрДУ імя А. С. Пушкіна.

ЛІТАРАТУРА

1. *Санько, С.* Месяц // Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўнік / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск, 2006.

2. *Санько, С.* Сонца / С. Санько, С. Сахута // Беларуская міфалогія : энцыкл. слоўнік / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск, 2006.

3. *Санько, С. І.* Сонца / С. І. Санько // Беларускі фальклор: энцыкл.: у 2 т. Т. 2: Л – Я / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. – Мінск, 2006.

4. *Сержпутоўскі, А. К.* Русальная нядзеля. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі; склад., уступ. арт., пасляслоўе, навук. рэд., літ. апрац. У. К. Касько. – Мінск, 2009.